

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията на Паула Ангелова „Смислово конституиране и жизнени светове. Към възможността за феноменологична антропология“ за придобиване на образователна и научна степен „доктор“ по направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата

Рецензент: Професор дн Кольо Коев

Дисертацията на Паула Ангелова „Смислово конституиране и жизнени светове. Към възможността за феноменологична антропология“ е съсредоточена върху проблематика, изникваща най-вече в работата на късния Хусерл. Тази проблематика обаче е откроена не толкова сама по себе си, колкото като хоризонт за разкриване на една феноменология, която драстично се разминава с фигурата на класическата феноменология, санкционирана най-вече от интерпретацията на публикуваните и авторизирани Хусерлови трудове. И това придава специално достойнство на рецензирания труд, защото подобна задача изисква преди всичко добро познаване на „обичайния Хусерл“, за да може на този фон да се очертае интегрален образ на „различната“ феноменология, в който иначе познати, маркиращи заглавието понятия като „смислово конституиране“, „жизнен свят“, „антропология“, се пренареждат в нова конфигурация. Веднага ще кажа, че Паула Ангелова ни предлага убедително решение на тази задача.

Преди да продължа с оценката на дисертационния труд обаче, ще кажа няколко думи за една страна на Хусерловата мисловна стилистика, която импулсира подобно четене на неговата феноменология, но същевременно осветява и един дълго време незабелязван профил на „класическия“ Хусерл. Всъщност до не съвсем отдавна този Хусерл беше противопоставян на феноменологични „еретици“ в лицето на М. Хайдегер, Е. Левинас, М. Мерло-Понти (ако трябва да спомена само представители на първите две поколения отклоняващи се от „основната линия“ мислители). При това обаче се забравя, че феноменолозите от тези поколения или са могли да слушат Хусерл и да разговарят с него, или (като Мерло-Понти) са между първите изследователи след войната, имали шанса да работят с неговите ръкописи. Това придобива особена значимост след интензивното публикуване на поредица дешифрирани през последните 50 години ръкописи, от които става ясно, че феноменологическите „ереси“ са *част от всекидневното теоретизиране на самия Хусерл*. (При това не само на „късния“ Хусерл, както показват например ръкописите от 1913-1914 г. около преработката на VI Логическо изследване). Иначе казано, от новопубликуваните ръкописи се вижда, че едва ли не на всяко отчетливо дефинирано положение съответства разширяващо неговите граници поле, което Хусерл постоянно се опитва да промисли. Мерло-Понти е първият, който във „Философът и неговата сянка“ и в бележките си към курса върху „Произходът на геометрията“ за Колеж дьо Франс извлича следствията от това за разбирането на Хусерловата феноменология. В бележките към носещия красноречивото заглавие курс „Хусерл на границите на

феноменологията“ Мерло-Понти настоява, че четенето на Хусерл трябва да взема предвид стремежа му да „кара мълчанието да говори“ (за да даде израз на преживяването), да „изрича неизказаното, да изследва езика отвъд обичайното му предназначение да казва очевидното, познатото“.

Споменавам всичко това, за да изтъкна на неговия фон като важно условие за разгръщане на дисертацията нейната триелементна интерпретативна рамка: 1) извеждането на преден план на група Хусерлови ръкописи (върху интерсубективността, върху пасивния синтез, върху жизнения свят, върху образното съзнание, върху несъзнаваното и инстинктите), които повдигат тъкмо гранични проблеми на феноменологията, преpraщащи към възможности за новоосноваването ѝ през трансцендентално схванатата антропология; 2) съсредоточаване върху три фигури от по-ранното феноменологично движение (Ойген Финк, Емануел Левинас и Морис Мерло-Понти), които обръщат поглед към нетематизираното у Хусерл и играят решаваща роля за катализиране на интереса към него¹; 3) специален акцент върху съвременната френска феноменология най-вече в лицето на Марк Ришир, който се опитва да постигне архитектурните дълбини на човешкия опит през специфичната афективна натовареност на фантазията.

През 1931 г. Хусерл представя пред Кантовото общество своя доклад „Феноменология и антропология“, разграничавайки се категорично от пътя на *антропологизма*, по който поема част от феноменологичното движение (имайки предвид конкретно Шелер, но неявно и Хайдегер) и набелязвайки в края имплицитно възможността за *трансцендентална антропология*. Тази противоречива ситуация отразява „късото съединение“, от една страна, между немска философска антропология и феноменология в началото на ХХ век и стремежът на Хусерл, от друга, (особено след повторното четене на *Битие и време* на Хайдегер през 1929 г.) да даде адекватен отговор на антропологическата мода във философията. Във Въведението на дисертацията си Паула Ангелова описва тази изтъкана от противоречия картина, отреждайки централно място на сблъсъка Хайдегер-Хусерл, за да формулира минималистично проекта за феноменологична антропология като „питане обърнато назад за начина на съществуване на човека в неговото въплътено битие и за трансценденталните условия на генезата на човешкия опит като контакт с другия и света“ (Автореферат, с. 7). В тази част тя, следвайки Себастиан Луфт, извежда на преден план, като един вид отговор на Хайдегеровата критика, Хусерловото понятие „трансцендентална личност“, което изразява пълната конкретност на трансценденталната субективност. Паула отбелязва връзката на това понятие с анализите на „личността“ (вместо „личност“ аз бих предпочел „персона“, за да се избегне всяко приплъзване в психологизъм) в том II на *Идеи*. Струва ми се обаче, че *системното проследяване* на движението от „персона“, през комплекса „персона-околен свят“, легитимиране на „обективния“ свят посредством т. нар. „интерсубективен външен

¹ В този смисъл и при Финк, и при Мерло-Понти можем да открием удивителния общ мотив за „сенчестото“ в Хусерловото мислене („оперативните понятия“ като „мисловните сенки“, от които добива стимул Хусерловата философия при Финк и метафората за „сенките и отраженията“, които „не са нищо“, а всъщност варират и артикулират „възприемаемите неща“ – метафора, която прави зрима двойката непромислено-мислено във „Философът и неговата сянка“ на Мерло-Понти). По-късно към тях се присъединява и Ришир, който говори за „дивите същности“ като сенки без собствена плътност тъкмо в смисъла на Мерло-Понти.

опит" към „трансцендентална персона“, би показало постоянстваща фактическа работа на Хусерл върху интегрирането на антропологичната проблематика към феноменологията доста преди използването на „трансцендентална персона“ (иначе казано, през годините при Хусерл може да се забележи едно специфично подготвяне на идеята за „трансцендентална персона“).

Централна задача на **Първа глава** е да изяви методологията, която прави възможно развитието на заложената в Хусерловите ръкописи и разгърната най-вече във френската традиция феноменологична антропология. За разкриването на тази методология дисертантката очертава три проблемни кръга.

Първият от тях откроява идеята за конструктивна феноменология в опозиция на регресивния анализ: регресивната работа достига до границите на очевидна достоверност и, така да се каже, маркира полето на действие на конструктивната феноменология. В това поле се проектират „не-дадености“ като раждането и смъртта, които остават недостъпни за регресивно постигане. „Изплъзващи се от логиката на феноменологично разкриване, но разкриващи се като смислови събитийности в рамките на феноменологичната конструкция, именно тези феномени служат като тематични ядра с антропологичен хоризонт“ (Автореферат, с. 10). От съществено значение за разработването на тази опозиция са §§ 6 и 7 от *VI Картезианска медитация* на Ойген Финк, върху които най-вече фокусира вниманието си авторката.

Вторият кръг набелязва методологически проблеми в хода на конституиране на смисъл, като се маркира преход от проблематиката на придаване на смисъл съответно към „образуване“ и „учредяване“ на смисъл със задвижването и разгръщането на интенционалната история. Дисертацията се връща най-напред към първоначалното поставяне на въпроса за отношението между „значение“ и „смисъл“ в статичната феноменология на *Логически изследвания* и в *Идеи I*, за да се съсредоточи върху генезиса и пренасянето на смисъл в „Произходът на геометрията“. Тук работата на феноменологичната конструкция е насочена към „документираната верига на историческите обратни препращания“, за да се стигне до „скритите измерения на лежащите в основите им пра-очевидности и до пра-материалите на първото образуване на смисъл“ (Автореферат, с. 12). В крайна сметка питанията за „потъналите пра-начала на геометрията“ (жизнено-светови практики), от една страна, и за прехода към теоретични идеализиращи постижения, от друга: удържане и съобщаване на идеалните предметности, седиментиране на смисъл и възможности за реактивирането му, логическото разпореждане със смисловите образувания, загубване на първоначалния смисъл и т.н., се схващат като питання за *различни режими* на употреба на смисъл. Така отново на преден план излиза отношението между даденост и не-даденост, между присъствие и отсъствие в антропологичните хоризонти на опита. От ключово значение тук е необходимостта от съсредоточаване на вниманието върху *разрива* („хиатуса“ или „лакуната“, както предпочита Паула Ангелова) между очевидности на жизнения свят и очевидности в конституираната от науката вселена, доколкото този разрив е индикация за загубване на първоначалния смисъл и „локус“ на това загубване.

Третият момент отново е свързан с О. Финк, но през един анализ на Марк Ришир. В § 9 на *VI Картезианска медитация* Финк разглежда трансформацията (след извършването на трансцендентална редукция) на наивната ейдетика на естествената нагласа в свършено различна ейдетика, разкриваща се на трансценденталния наблюдател като смяна на регистъра на функциониране или като един вид архитектуроничен преход. Ако първата ейдетика разкрива в инвариант възможностите на онтични биващи, то втората препраща към същността на това, което Финк нарича „пред-битие“ (Vor-Sein). Анализът на Финк в последна сметка приключва с невъзможността да се преодолее затруднението, свързано с „онтифицирането“ и „логифицирането“ на „пред-битието“ като носител на възможности.² Ришир предлага решение, основаващо се на ейдетиката на „дивата същност“ в късния Мерло-Понти, която може да бъде доловена единствено от една „рефлексия без предварително зададено понятие“ (Дисертация, с. 61). Така се очертава архитектуроничното различие между „дивите същности“ и „означенията“ на „символно институираното поле“, „феноменологично засрещане“ между „феноменологично и символно измерение“ (Ришир).

Спрях се по-подробно на анализите в Първа глава, защото те добре демонстрират едно важно качество на цялата дисертация: умелото движение, което Паула Ангелова извършва между заложените в Хусерловите произведения и в ръкописите му идеи и развитието на тези идеи от представители на две поколения феноменолози. В резултат на това движение, което авторката определя с любимия на Хусерл методичен ход „зиг-заг“, се оформя една решетка от понятия, които имат решаващо значение за по-нататъшното развитие на дисертацията: регресивен и конструктивен анализ, образуване на смисъл, учредяване на смисъл, изгубване на смисъл, трансцендентална ейдетика vs. наивна ейдетика на естествената нагласа, архитектуроничен преход между феноменология и институиране на смисъл.

Втора глава използва вече очертаното осцилиране между регресивен и конструктивен анализ, за да достигне до архаични и фактически неподдаващи се на именуване пластове на човешкия опит, които могат да бъдат означавани единствено с префикси като „прото-“, „пра-“ и т.н. Идеята е през късните Хусерлови ръкописи да се изяви „трансценденталната роля“ на инстинктивността за разгръщането на субективността, съответно за отварянето на субективния опит към интересубективността. С оглед на тази идея се анализира неделимата връзка нагон-живо тяло под формата на т.нар. „нагонна интенционалност“ (а значи отвъд каквото и да било натурализиране на нагона), статута на нагона като „трансцендентален факт“, а оттук и смислообразуващата му функция, както и конститутивното му значение в разгръщането на индивидуализацията. От този контекст произтичат и гранични феномени като „трансценденталното детство“ в качеството му на пределна граница на възможния опит, връзката майка-новородено като „най-архаичната форма на обобщностяване“, като „самото ядро на пра-вчувстването“ и т.н.

² Оттук и т.нар. „апория на трансценденталния език“, на която се натъква Финк: невъзможността да се намери език за адекватно изразяване на „предбитийното“ (естественото значение на думите сочи по аналогия към съответния трансцендентален смисъл, а иманият предвид трансцендентален смисъл „възразява“ срещу „естествеността“ на формулировката).

В дисертацията специално се изтъква ключовата роля на феноменологията на инстинктите като опосредяваща статичната феноменология на *Картезиански медитации* и генетичната феноменология от 30-те години, позната ни най-вече от ръкописите върху интересубективността. Защото, както основателно посочва дисертантката:

„Феноменологията на инстинктите трасира един алтернативен път към разбирането на Другия и на примордиалния генезис в неговите пра-афективни начала“, (Дисертация, с. 103). От такава гледна точка Паула Ангелова подчертава непренебрежимия преход от узнаването на Другия чрез „аналогизиращо смислов пренос на базата на собственото схващане“ в V Картезианска медитация към генеративната перспектива, посредством която на Другия (схванат вече като „граничен проблем на феноменологията“) се придава пълнокръвен статут чрез идеята за „трансцендентална ко-екзистенция“.

Трета глава е решаваща за цялата дисертация доколкото подхваща теми от предишните глави и най-вече от втора глава, използвайки ги, през интерпретацията на Марк Ришир, за преосмисляне на основите на феноменологията и по-специално на ролята на интенционалността като привилегирована феноменологическа позиция във феноменологията на присъствието. Като казвам, че тази глава е решаваща, имам предвид освен това, че извършената в нея реконструкция се възползва, разбира се, от Ришировия радикален прочит на фантазията и на връзката фантазия-живо тяло, но и че демонстрира как самият Хусерл в лекциите си върху фантазията, спомена и образното съзнание трасира пътя към подобна мисловна работа.³

Радикалната интерпретация на Ришир се състои в разглеждането на фантазията, въображението и възприятието като различни, *нередуцируеми архитектурни равнища*, сред които фантазията е най-архаичната форма и основа на „транспозицията“ на другите форми. В крайна сметка темпоралността при фантазията се реализира в присъствие, на което не може да се припише настояще. И тъй като фантазийните феномени не препращат към каквато и да било темпоралност в настоящето и са „преди“ всякакви езикови означения, Ришир ги обозначава като „диви същности“, които не разполагат с време да се стабилизират от себе си в някакво настояще.

Следващият важен ход е обвързването на фантазията с афективната телесност, но на едно равнище отвъд традиционния афективен опит. Тук в действие влиза една формула от феноменологията на естезиса на Анри Малдине, която предполага ко-екстензивност между *transpassibilité* и *transpossibilité*. (Паула Ангелова превежда *transpassibilité* като „трансусетимост“, а *transpossibilité* като „трансвъзможност“, но според мен е по-добре да бъдат оставени латинизирани варианти „транспасибилност“ и „транспосибилност“. Защото ако „транспасибилност“ например препраща към състояние отвъд пасивност и активност, то използването на „усетимост“ все още ни приковава към регистъра на традиционния опит. Тук Малдине, както ми се струва, по-скоро говори на език, който

³ Впрочем още през 1929 г. Ойген Финк обозначава дисертацията си върху образното съзнание (чиито рецензенти са Хусерл и Хайдегер) с многозначителния израз „принос към феноменология на недействителността“, като настоява, че отношението между „образ“ и „довеждане до настояще“ не може да бъде описано иначе, освен чрез (Хайдегеровото) „формално указване“ (за да се удържа *неопределеността* на това отношение ?!).

третира *passibilité* по-скоро като „страстност“ в богословски смисъл. Именно за да се избегне приплъзването в емпиричния опит предлагам да се оставят латинизираните версии). С пребиваването си отвъд всяка пасивност и активност (*transpassibilité*) фантазията Аз като живо тяло (*Leib*) е отворен за „транспосибилното“, което е отвъд каквито и да било битийни възможности и невъзможности.

Три са съществените моменти в анализите на Ришир през Малдине (и Левинас). Първо „отвързването“, така да се каже на *Leib* от *Leibkörper* (фантазията е „преди всичко първична форма на конституиращата се телесност, която винаги остава различена от физическото пространство на физическото тяло, в което ще се въплъти“ [Дисертация, с. 133]). Вторият ключов момент е претълкуването на интерсубективността като „интерфактичност“, доколкото се „засрещат“ не вече формирани субекти, които си разменят субективно съдържание или се „въздържат“ от субективни интереси в името на общностни цели, а формиращи се тепърва субективности, при това в хода на разгръщане на неподвластни на контрол контексти. В този смисъл интерсубективното схващане трябва да се разглежда не като аналогизираща аперцепция, а под формата на непосредствен „без-образен“ мимезис. На трето място „чрез афективността Ришир и Левинас разкриват едно архаично измерение, което е ан-архично и а-телеологично и което предшества появата на всяко съзнание, което би могло да го визира в протенции и ретенции“, (Дисертация, с. 136).

Четвърта глава е съсредоточена върху т.нар. „пред свят“ (*Vor-Welt*) като „горизонт на всички хоризонти“, т.е. „светът на преди билото“ в качеството му на отправна точка за изследване на ролята на фантазията при конституирането на свят в пределите на детството като действително начало на човешкия опит. Втората линия на анализ в тази глава очертава възможностите, които генеративната феноменология и трансценденталната фактичност в късния Хусерл предлагат за третиране на жизнения свят в антропологична перспектива.

Анализът се връща към един специфичен инстинкт, разгледан още във Втора глава – инстинкта за обективиране, за да се демонстрира зараждането на обективиращата интенционалност. Заключение, което П. Ангелова предлага, е, че „светът на възприятието и обективиращата интенционалност на възприятието са възможни чрез модулациите на инстинкта за обективиране и докиснатата представна интенционалност“ (Автореферат, с. 26). Това е и процес на формиране на света като хоризонт на външните възприятия, а с това и на финализиране на индивидуацията. Основният интерес обаче е насочен към един друг свят, който прозира в късните Хусерлови анализи, един „афективен свят на трансцендентален сън“, на основата на който трансценденталният генезис на индивидуацията на субективността изпъква като „отваряне към света на будността“.

Контрапункт на тези Хусерлови описания е акцентът, който английският педиатър Д. Уиникът поставя върху т.нар. „междина сфера“ (свързана с етапа преди „пробуждането на Аза“) като „мястото между първичната творческа активност, от една страна, и обективното възприятие, основано на опита в реалността, и последващия културен опит от друга страна“ – един анализ, намерил продължение в анализите на Ришир на

„междинното пространство“ като пронизано от афективност „трансцендентално лоно“ (Дисертация, с. 156). Финалът на тази глава се обръща към проблемите на генеративността и трансценденталната фактичност в късния Хусерл в опит чрез реконструиране на фрагменти от неговите ръкописи да се отвори регистъра на „безкрайното минало на света“ (Хусерл). Очертава се образът на една генеративна феноменология, която, по думите на дисертантката, „носи и критичния потенциал за... питане насочено назад към произхода на свързаната с ейдетични структури феноменалност и предпоставките на регресивната конституция, с което тя разширява полето на трансценденталната парадигма в изследването на трансценденталните фактични структури на конституцията“ (Автореферат, с. 28).

В страниците до тук се опитам не толкова да представя рецензирания труд, колкото да демонстрирам някои от ключовите мисловни ходове на Паула Ангелова, които са от съществено значение за успешното реализиране на дисертацията, като в този смисъл вече очертах и някои от най-важните приноси на този труд. Бих добавил, че значим принос е самото центриране на анализа около възможностите за една феноменологична антропология. Това е отворена проблематика, която, от една страна, позволява преосмисляне на класическите философски фигури на феноменологията, а, от друга – дава възможност за прилагане в различни клонове на знанието – социология, психиатрия, психология и т.н. Дисертацията, както вече показах, демонстрира добри постижения както в методологически, така и в по-конкретно аналитичен план, разкривайки високата феноменологична култура на авторката и способността ѝ виртуозно да работи с убедливи феномени, които търсят своите имена.

Напълно съм съгласен със самооценката на Паула Ангелова в Справката за приносите.

Авторефератът е добре написан и разкрива адекватно организацията на дисертацията.

Поради отворения си и иновативен характер, дисертацията дава възможности и за интензивни дискусии, каквито за съжаление няма как да се водят на страниците на една рецензия. Някои критични коментари бяха направени на страниците по-горе. Тук ще добавя още само три бележки/препоръки.

1. Струва ми се, че дисертацията би спечелила ако авторката очертаваше по-отчетливо връзките между отделните фрагменти вътре в главите и между тях. Не твърдя, че те липсват, но в редица случаи са направени или *post factum* (например в Заключение), или това е оставено на усилията на читателя. За по-добрата организация на работата бих препоръчал и последователно проследяване на метаморфози на ключови понятия (оперативно използвани от Хусерл) при използването им в различно време и в различни контексти. В дисертацията това донякъде е направено с понятията „смисъл“ и „значение“, но би могло да се приложи поне още към понятия като „опит“, „даденост/пред-даденост“ и някои други от този регистър; вероятно, от такава гледна точка, по-специално внимание би могло да се отдели на понятието „трансцендентален наблюдател“ (което едновременно открива и закрива възможности, свързани с феноменологичната

антропология). Но това се все евентуални препоръки към бъдещата работа на дисертантката.

2. На с. 11 от дисертацията Пула Ангелова заявява, че „Хайдегер напълно разделя феноменологията от трансценденталния регистър на съзнанието, който за Хусерл е ключов в основата на проекта му“. Струва ми се, че подобно твърдение е прибързано и пресилено, защото най-малкото в някои лекционни курсове около *Битие и време* (например в GA 20 и GA 24) се подчертава релевантността например на двойката „ноезис-ноема“ за Хайдегеровия анализ. А добавката в GA 20: „макар че тълкуването на практическата сфера се извежда от теоретичната, тази терминология е безопасна [и както става ясно – дори полезна – К.К] за нашите цели“, подсказва само, че трябва да се търсят по-скоро *полетата на разрыв* с Хусерловия трансцендентализъм, *вместо пълно скъсване* на Хайдегер с него.
3. Няма да спестя на дисертантката и една критика от по-различен характер, която някой може да сметне за дребнаво заяждане (но на която имам право като дългогодишен редактор). Не отива на един толкова добър дисертационен труд вида, в който той е представен за защита. В текста е пълно с грешки от всякакъв характер, които е трябвало да бъдат отстранени; в библиографията липсват заглавия, цитирани в основния текст, има сбъркани години на цитираните трудове и т.н. Знаем, че потъналият в текста си автор трудно може да осъществи достатъчно добър контрол над неща от този род, но един внимателен страничен поглед щеше да свърши добра работа.

Разбира се, на Паула Ангелова тепърва ѝ предстои да защитава тезите си пред различни интелектуални кръгове – дебати, в които с удоволствие бих участвал и аз. За да се случи това, се надявам дисертацията да бъде издадена и да намери час по-скоро благодарните си читатели.

В заключение: Основавайки се на аргументираните в рецензията безспорни достойнства и несъмнени приноси на дисертационния труд „Смислово конституиране и жизнени светове. Към възможността за феноменологична антропология“ и с дълбоко убеждение в неговата иновативност препоръчвам на членовете на научното жури да присъдят на Паула Ангелова научната и образователна степен Доктор по Социология.

.....

Проф. дн Кольо Коев

София, 16. 04. 2021

